

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ЖАНРІВ

Вступ. Поняття інтертекстуальності було введено Ю.Крістевою,¹ яка сформулювала його на основі відомих ідей М.М.Бахтіна² щодо діалогічності, інгерентно притаманній дискурсам та жанрам. У сучасних філологічних розвідках слово “*інтертекстуальність*” стало часто вживаним терміном з досить широким діапазоном значення, що вказує на різноманітні зв'язки між текстами, жанрами та дискурсами у процесах їх історичного розвитку та синхронного існування. Так, наприклад, британський лінгвіст Н.Фейрклаф³ розглядає інтертекстуальність як гетерогенність текстів, як наслідок впливу різноманітних жанрів та дискурсів, що своєрідно відбиває складний, динамічний та інноваційний характер соціокультурної практики. Таке бачення інтертекстуальності передусім наголошує на історико-еволюційному характері текстотворчої діяльності, у процесі якої попередні тексти та їхні конвенції трансформуються у нові.

З позицій реципієнта феномен інтертекстуальності визначається як залежність процесів створення та сприйняття кожного нового тексту від обізнаності його користувачів з іншими текстами.⁴ З цього випливає, що принципово не існує цілком окремих, незалежних текстів або дискурсів: кожний з них так чи інакше спирається на попередні, тим самим забезпечуючи, як слушно зазначає болгарська дослідниця І. Василєва,⁵ послідовний, неперервний розвиток культурних традицій тої або іншої спільноти.

Інтертекстуальність (зокрема на матеріалі наукового дискурсу) вже привертала деяку увагу науковців (див., наприклад, дисертаційну працю Є.В.Михайлової⁶). Разом з тим інтержанрові зв'язки, їх загальний характер та особливості маніфестації й досі залишаються недостатньо дослідженими. Отже, метою цієї статті є короткий огляд видів і особливостей інтертекстуальності жанрів сучасного наукового дискурсу, а також аналіз їх можливих угруповань на основі міжжанрових зв'язків.

Поняття інтертекстуальності. Розуміння інтертекстуальності як складного феномена може бути деталізовано з урахуванням різних

чинників. Зокрема, така спроба була здійснена М.Фуко,⁷ який виділив три інтертекстуальних поля: “присутність”, “супутність” та “пам’ять”. Поле “присутності” утворюють твердження, що були сформульовані раніше та прийняті даним дискурсом як істинні або, навпаки, як такі, що викликають дискусії та критику. До поля “супутності” належать твердження, що часто вживаються в окремих дискурсивних утвореннях (наприклад, у різних галузях науки), але які можуть функціонувати і крос-дискурсивно в силу аналогії або загального характеру. Поле “пам’яті” визначається як сукупність тверджень, які більше не функціонують або не обговорюються у даному дискурсі, тобто не є для нього валідними, але по відношенню до яких встановлюються дискурсивні стосунки родинності, трансформації, неперервності та інші. З цього випливає, як справедливо зазначає М.Фуко, що “не існує твердження, яке б тим або іншим шляхом не актуалізувало б інші твердження”.⁸ Як можна побачити, Фуко конкретизує інтертекстуальність на рівні семантичної організації дискурсу.

На різноманітні зв’язки, що існують між дискурсами, вказує і Е.Вентола,⁹ пропонуючи при цьому термін “семіотичне з’єднання” (*semiotic spanning*), який наголошує на мультимодальних міжтекстових стосунках (тобто таких, що належать різним семіотичним системам). Наприклад, доповідь на науковій конференції, що реалізується у вигляді усного тексту, має певні семантичні та інші зв’язки з візуальними засобами, що можуть її супроводжувати (наприклад, комп’ютерною презентацією Power Point).

На думку Є.В.Михайлової,¹⁰ інтертекстуальність – це багатомірний зв’язок окремого тексту з іншими текстами на рівнях їх змісту, жанрово-стилістичних рис, структури та формально-знакового вираження.

Дещо з вужчої перспективи, а саме з композиційно-стилістичної, розглядає інтертекстуальність І.В.Арнольд.¹¹ На думку цієї дослідниці, під інтертекстуальністю слід розуміти включення у текст інших текстів чи їхніх фрагментів у вигляді цитат, алюзій або ремінісценцій. Як зазначає цей автор, інтертекстуальність тісно пов’язана з герменевтичним тлумаченням тексту, по суті, є його когнітивною основою. Таким чином, для всіх підходів до цього феномену характерним є

визнання різноманітних текстових взаємозв'язків, як експліцитних, так і імпліцитних.

Близьким до інтертекстуальності є поняття “жанровий контекст” (*context of genres*), запропоноване американським лінгвістом А.Девітт.¹² Жанровий контекст охоплює усі жанри даного суспільства – теперішні, минулі та майбутні, відносно стабільні та, навпаки, динамічні, широко розповсюджені та рідко вживані. Таке інтегроване бачення жанрів наголошує на “вічності” їх існування, їх наданості користувачам, ролі попереднього “жанрового досвіду” людей у процесах комунікації та зв'язках між різними жанрами та дискурсами.

Види інтертекстуальності. Разом з тим різні прояви інтертекстуальності, яка, безумовно, є складним і в якомусь сенсі глобальним явищем, можна систематизувати за деякими провідними формальними моментами. По-перше, варто розрізняти *інтертекстуальність* та *інтердискурсивність*, принаймні з метою акуратнішого визначення та тлумачення різновидів цього феномену. Слушне розмежування цих двох споріднених явищ запропонував, зокрема, американський дослідник Дж.Камбереліс,¹³ який визначив інтертекстуальність як гетерогенне утворення текстів з інших текстів або їхніх фрагментів, а інтердискурсивність – як гетерогенне поєднання елементів з різних видів дискурсів. По-друге, слід, напевно, говорити про різні види інтертекстуальності та інтердискурсивності під кутом зору їх часових проявів: так, існує *діахронічна* інтертекстуальність, у процесі якої відбувається трансформація попередніх текстів/дискурсів, їхніх елементів та конвенцій, та *синхронічна*, що проявляє себе у безлічі зв'язків між текстами та дискурсами на одному часовому зрізі. По-третє, інтертекстуальність *маніфестує себе на різних рівнях організації текстів та дискурсів*, і, отже, можна говорити про інтертекстуальність семантичну, композиційну, стилістичну і т.д. По-четверте, *інтертекстуальність та інтердискурсивність взаємодіють між собою, утворюючи складні перетини відповідних зв'язків*, які можна спостерігати передусім у жанрах.

Розглянемо тепер, у чому проявляється інтертекстуальність та інтердискурсивність на жанровому рівні та яка їхня роль у розвитку та існуванні наукових жанрів.

Інтертекстуальні зв'язки наукових жанрів. Жанри сучасної науки можна розглядати як комплекси різноманітних

інтертекстуальних та інтердискурсивних зв'язків та стосунків, які можна помітити шляхом звичайних емпіричних спостережень у різних елементах їх організації. Так, на функціонально-семантичному рівні жанрової структури наукових текстів легко побачити наявність однакових або близьких складових компонентів, наприклад, функціонально-текстових блоків “обґрунтування мети дослідження”, які присутні у таких жанрах, як “наукова стаття”, “дисертація” або “тези доповіді”. У межах одного жанру інтертекстуальні стосунки, зокрема, на рівні функціонально-композиційної організації, стають очевидними при його розгляді і в діахронії, навіть при значній часовій віддаленості: наприклад, як показала Н.М.Разинкіна,¹⁴ віршовані закінчення англomовних наукових творів XVI ст. та частина Summary відповідних сучасних статей виконують однакову роль резюме.

У наукових жанрах проявляються також і інтердискурсивні тенденції, хоча, можливо, і дещо слабше, ніж в інших типах висловлювань, в силу конвенційного характеру наукової прози. Так, наприклад, у сучасному англomовному жанрі “тези наукової доповіді” наявні елементи рекламного дискурсу.¹⁵

Розгалужена мережа інтертекстуальних та інтердискурсивних жанрових стосунків утворює, по суті, *основу розвитку жанрів і є водночас чинником їх стабільності*: адже жанри еволюціонують на базі попередніх висловлювань, що діють як своєрідні стимули для подальшого розвитку, так і як певні обмеження, що зумовлюють відносну стійкість окремих жанрів та жанрових систем. Так, наприклад, електронні повідомлення, які зараз відіграють важливу роль у науковому спілкуванні, розвинулись на основі традиційних листів, певні функціональні риси яких зберігаються в електронних варіантах та тим самим затримують гібридизаційні процеси, що мають тенденцію іноді відбуватися занадто стрімко.

По відношенню до жанрів інтертекстуальність виконує, таким чином, діалектично пов'язані *модифікуючу та стабілізуючу функції*, які разом забезпечують їх еволюційне та відносно стабільне функціонування. Окрім того, інтертекстуальність певним чином реалізує інгерентну інтерактивність жанрів, їх діалогічні взаємозв'язки з іншими жанрами, як близькими, так і віддаленими. Можна стверджувати, що вона сприяє розвитку і трансформації жанрів, їх взаємозбагаченню та живленню.

Визнання особливої ролі інтертекстуальності у процесах творення і функціонування жанрів веде і до іншого погляду на самі жанри і стосунки між ними: як слушно зазначає Ф.С.Бацевич,¹⁶ чітко відокремлені один від одного жанри існують лише як “ідеальні типи”, в той час як насправді вони так чи інакше перетинаються та переплітаються між собою. Тому кожний жанр є водночас “інтержанром”, що знаходиться у складних, динамічних стосунках з іншими жанровими утвореннями. Цілком закономірно, що наслідком інтертекстуальності є утворення жанрових систем та різних жанрових угруповань, на розгляді яких ми і зупинимось далі.

Жанрові угруповання. Поняття “жанрова система” є загальновідомим і загальноживаним, хоча, напевно, не існує його однозначного тлумачення. Найпростіше жанрову систему можна визначити як сукупність взаємопов’язаних жанрів, що взаємодіють один з одним у певній соціокомунікативній сфері.¹⁷ Прикладом жанрової системи можуть слугувати саме наукові жанри, яких об’єднує як спільність сфери функціонування, так і різнорівневі інтертекстуальні зв’язки. У цій системі співіснують жанри, що реалізуються через різні канали комунікації (письмовий, усний, електронний), а також жанри окремі й комплексні, які охоплюють сукупність інших типізованих висловлювань. Наприклад, такий складний вид наукової комунікації, як захист дисертації, обіймає такі жанри, як виступи дисертанта, опонентів, обговорення дисертації і т.д., а наукова конференція – усні традиційні доповіді, візуалізовані презентації за допомогою комп’ютерної програми Power Point, обговорення за круглим столом та інші функціонально-споріднені жанри, як усні, так і письмові.

Такі великі типізовані фрейми комунікації, які можуть бути названі *макрожанрами*, підтримуються як функціональними, так і власне інтертекстуальними зв’язками, які є надзвичайно складними і різноманітними: вони можуть бути ієрархічними (наприклад, таким є зв’язок між науковою статтею та відносно залежною від неї анотацією) або, скажімо, лінійними (як між статтею та виступом на конференції на одну й ту ж тематику). З глобальної перспективи усі жанри в системі є так чи інакше взаємопов’язаними та взаємозалежними, хоча ступінь цього може, звичайно, варіювати.

Важливою особливістю жанрових систем є їхня *відкритість та потенційна динамічність*. Завдяки неперервності інтертекстуальних процесів системи жанрів ніколи не замикаються у собі, а, навпаки, постійно взаємодіють з іншими жанровими множинами, наприклад, утворюють гібридні, міжсистемні жанри, які з часом набувають повноправного “членства” у тій або іншій системі, адаптують нові жанри з інших систем, втрачають старі. Такі властивості жанрових систем зумовлені гнучкістю та процесуальними аспектами самих жанрів, їх здатністю до пластичних модифікацій під впливом мінливих соціокомунікативних чинників.

Жанрові системи, однак, не є єдиним варіантом реалізації парадигматичних зв'язків жанрів. А.Девітт,¹⁸ наприклад, зосереджуючись на типах інтержанрових зв'язків, вводить поняття “жанровий набір” (*genre set*), який визначає як сукупність жанрів, що належать одній особі у сфері її професійної діяльності. Так, у жанровий набір науковця-біолога входять наукові статті, тези доповіді, лабораторні звіти, а в набір історика – ті ж самі жанри, крім лабораторних звітів, плюс деякі жанри архівних документів. Поняття жанрового набору може вживатися і по відношенню до спільнот, професійних угруповань, окремих інституцій. Можна говорити, наприклад, про жанровий набір певної конференції, лабораторії або факультету в університеті. Жанрові набори володіють, як зазначає шведська дослідниця К.Райзанен,¹⁹ деякими глобальними спільними рисами, які відбивають комунікативні потреби даної особи чи групи, але вони мають також і локальні відмінності, що залежать від національно-культурних, професійних та інституційних особливостей.

Жанрові набори і системи знаходяться у складних міжжанрових стосунках. У наборах жанрів деякі жанри можуть належати різним системам (наприклад, у наборі жанрів, яким послуговується викладач вузу, є жанри як наукові, так і ділові), а також входити в інші жанрові набори (так, навчальний план є жанром, що входить у відповідний набір як викладача вузу, так і шкільного вчителя). Жанровим наборам, таким чином, притаманна певна інтердискурсивність, гетерогенність поєднання рис, що належать різним жанровим системам. Разом з тим жанрові набори можна виділити і в межах систем, на рівні синтагматичних зв'язків, як послідовності жанрів, або *жанрові*

ланцюги (термін, запропонований К.Райзанен²⁰), які реалізують серії функціонально взаємопов'язаних та взаємозалежних завдань, часто крізь різні канали комунікації. У ланцюгу жанри розташовуються у певній заданій послідовності, яка відображає залежність наступного жанру від попереднього: так, наприклад, тези доповіді ведуть до усної презентації на конференції, а та, у свою чергу, до опублікованого тексту доповіді у збірнику конференційних матеріалів.

Ланцюгова інтерпретація інтержанрових зв'язків добре показує послідовність появи жанрів у комунікативних процесах та функціональну взаємозалежність різних жанрів, їх комунікативну та інтертекстуальну спрямованість на діалогічність, взаємодію з іншими висловлюваннями. Разом з тим вона дещо звужує уявлення про розмаїття інтертекстуальних та інтердискурсивних стосунків, які проявляють себе як на різних рівнях жанрової організації, так і між близькими та віддаленими жанрами у межах системи або систем. Наприклад, дисертації мають, з одного боку, певний зв'язок з технічними звітами, а з другого – з розділами наукових книг. У свою чергу технічні звіти з'єднані інтертекстуальними стосунками з монографіями, а ті – з доповідями і т.д.

Отже, жанри утворюють *мережі*, які є потенційно *необмеженими* (відомо, що періодично виникають нові жанри та відходять старі) та, відповідно, *відкритими*. З урахуванням історичного параметра жанри в їхній інтертекстуальності можна розглядати як перетини ланцюгів, які у своїй сукупності утворюють складні відкриті мережі. Наприклад, на базі жанру “*наукова стаття*”, що утворився на основі листування між вченими, розвинувся жанр “*анотація*”, який, у свою чергу, увійшов в інтержанрові стосунки з тезами доповідей, а ті – з самою доповіддю і пов'язаною з нею науковою статтею.

Жанри та їх зв'язки можна розглядати і у вигляді певних *конфігурацій*,²¹ що з'єднуються між собою за мережевим принципом. Наприклад, наукова стаття, її анотація, а також рецензія на неї утворюють конфігурацію, об'єднану деякими спільними рисами, яка, у свою чергу, зв'язана мережевими стосунками з іншою(іншими) конфігурацією(конфігураціями), наприклад, конференційним виступом, презентацією Power Point, текстом та тезами доповіді. Таке бачення жанрових стосунків не заперечує і можливості існування традиційних парадигматичних

жанрових типологій, які мають як теоретичне, так і прикладне значення.

Висновки. Інтертекстуальність, або, по відношенню до жанрів, “інтержанровість”, має, таким чином, глобальний характер і відіграє особливу роль в їх утворенні та функціонуванні. Іншими словами, жанри пов’язані між собою розгалуженою мережею різноманітних зв’язків і стосунків, які активно долучаються до процесів творення та інтерпретації жанрів. Слід, однак, зазначити, що попри визнання науковцями особливої ролі інтертекстуальності у дискурсивних процесах та її теоретичного постулювання, майже не було проведено досліджень, які б експліцитно показали, як реалізується цей феномен у конкретних жанрових системах або міжжанрових стосунках. Вивчення жанрів у розмаїтті їхніх інтертекстуальних та інтердискурсивних зв’язків залишається, таким чином, цікавим предметом подальших філологічних досліджень.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Kristeva J. Word, dialogue and novel // *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art* / Ed. by J. Kristeva. – New York: Columbia University Press, 1980. – P. 64-91.
2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 237-280.
3. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. – Harlow: Longman, 1995. – 265 p.
4. Beaugrande R. de, Dressler W. *Introduction to Text Linguistics* – London: Longman, 1981. – 270 p.
5. Vassileva I. Hedging in English and Bulgarian academic writing // *Culture and Styles of Academic Discourse. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 104* / Ed. by A. Duszak. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1997. – P. 203-221.
6. Михайлова Е.В. Интертекстуальность в научном дискурсе (на материале статей): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Волгоградск. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 1999. – 18 с.
7. Foucault M. *The Archeology of Knowledge*. – New York: Harper & Row, 1972. – 245 p.
8. Там само, с. 46.
9. Ventola E. Semiotic spanning at conferences: Cohesion and coherence in and across conference papers and their discussions // *Coherence in Spoken and Written Discourse* / Ed. by W. Bublitz, U. Lenk, E. Ventola. – Amsterdam: Benjamins, 1999. – P. 101-123.
10. Див. пос. 6.

11. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. / Науч. ред. П.Е.Бухаркин. – 3-е изд. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 444 с.
12. Devitt A. Writing Genres. – Carbondale: Southern Illinois University Press, 2004. – 242 p.
13. Kamberelis G. Genre as institutionally informed social practice // Journal of Contemporary Legal Issues. – 1995. – Vol. 6. – P. 115-171.
14. Разинкина Н.М. Развитие языка английской научной литературы. – М.: Наука, 1978. – 212 с.
15. Yakhontova T. Titles of conference presentations abstracts: A cross-cultural perspective // The Language of Conferencing / Ed. by E. Ventola, C. Shalom, S. Thompson. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002. – P. 277-300.
16. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 281.
17. Bazerman Ch. System of genres and the enactment of social intentions // Genre and the New Rhetoric / Eds. A. Freedman, P. Medway. – London: Taylor and Francis, 1994. – P. 70-92.
18. Devitt A. Generalizing about genre: New conceptions of an old concept // College Composition and Communication. – 1993. – Vol. 44. – № 4. – P. 573-586.
19. Räisänen Ch. The conference forum: A system of interrelated genres and discursive practices // The Language of Conferencing / Ed. by E. Ventola, C. Shalom, S. Thompson. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002. – P. 69-93.
20. Там само.
21. Яхонтова Т.В. Класифікації наукових жанрів: принципи, проблеми, перспективи // Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Проблеми перекладознавства, комунікативної і когнітивної лінгвістики. – 2003. – Вип. № 609. – С. 120-124.